ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਪਾਲਣਹਾਰ:

ਡਾ: ਰਘਬੀਰ ਸਿੰਘ

ਮੁਲਾਕਾਤੀ: ਸਾਧੂ ਬਿਨਿੰਗ ਅਤੇ ਸੁਖਵੰਤ ਹੁੰਦਲ

(ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਸਿਰਜਣਾ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਡਾ: ਰਘਬੀਰ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਇਹ ਮੁਲਾਕਾਤ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਵਤਨ ਦੇ ਅਕਤੂਬਰ/ਨਵੰਬਰ/ਦਸੰਬਰ-1992 ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮੁਲਾਕਾਤ ਅੰਕ ਵਿੱਚ ਛਪੀ ਸੀ। ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਇਸ ਨੂੰ ਵਤਨ ਦੇ ਵੈੱਬਸਾਈਟ ਉੱਤੇ ਛਾਪ ਰਹੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਕਿ ਇਹ ਜ਼ਿਆਦਾ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕੇ।)

ਸਵਾਲ: ਕੁੱਝ ਲੋਕ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਕੁਲਵਕਤੀ ਮੈਂਬਰ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਜਾਣਦੇ ਹੋਣਗੇ, ਕੁੱਝ ਲੋਕ ਇਕ ਅਧਿਆਪਕ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਜਾਣਦੇ ਹੋਣਗੇ, ਬਹੁਤ ਲੋਕ ਸਿਰਜਣਾ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕਈ ਲੋਕ ਤੁਹਾਨੂੰ ਆਲੋਚਕ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਜਾਣਦੇ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਤੁਸੀਂ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜਾਣ ਪਛਾਣ ਦੇਣੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਕਿਵੇਂ ਦੇਵੋਂਗੇ?

ਜਵਾਬ: ਜੇਕਰ ਮੇਰੀ ਇੱਛਾ ਹੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਚਾਹਵਾਂਗਾ ਕਿ ਲੋਕ ਮੈਨੂੰ ਸਿਰਜਣਾ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਵਜੋਂ ਜਾਨਣ ਜਾਂ ਉਸ ਬੰਦੇ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਜਾਨਣ ਜਿਸਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਹੈ, ਜੋ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਕ ਪਾਠਕ ਹੈ। ਵੈਸੇ ਜਿਹੜੀਆਂ ਤੁਸੀ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਗਿਣਾਈਆਂ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਮੈਂ ਕਿਤੇ ਨਾ ਕਿਤੇ ਹਾਂ। ਤੁਸੀਂ ਪਹਿਲੀ ਗੱਲ ਕੁਲਵਕਤੀ ਦੀ ਕਹੀ ਸੀ। ਉਹ ਹੁਣ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣੀ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਪੰਜ ਛੇ ਸਾਲ ਪਾਰਟੀ ਵਿਚ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਇਹ ਉਦੋਂ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਬਿਲਕੁਲ ਗਭਰੂ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸੰਨ 64 ਤੱਕ ਮੈਂ ਛੇ ਸਾਲ ਪਾਰਟੀ ਵਿਚ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।

ਸਵਾਲ: ਕਿਹੜੀਆਂ ਹਾਲਤਾਂ ਸੀ ਜਿਹਨਾਂ ਨੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਧਰ ਲਿਆਂਦਾ? ਕਿਵੇਂ ਇਸ ਪਾਸੇ ਵਲ ਆਏ?

ਜਵਾਬ: ਸਾਡੇ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ (ਜ਼ਿਲਾ ਲੁਧਿਆਣਾ) ਵਿਚ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦਾ ਬੜਾ ਜ਼ੋਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਕਦੇ ਸੋਚਿਆ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਕਦੇ ਇਸ ਪਾਸੇ (ਮਾਰਕਿਸਟ) ਜਾਵਾਂਗਾ। ਸਾਡੇ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਇਕ ਬੰਦਾ ਘੁੰਮਦਾ ਫਿਰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਉਥੋਂ ਦਾ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਆਰਗੇਨਾਈਜ਼ਰ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਨਾਂ ਸੀ ਗਿਆਨੀ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਗੁੜੇ ਤੇ ਉਸਦਾ ਪਿੰਡ ਸੀ ਕਮਾਲਪੁਰਾ ਜਿੱਥੇ ਮੈਂ ਹਾਈ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਸਕੂਲ ਜਾਂਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਗੱਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਜਦੋਂ ਨੌਵੀਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸੀ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੇ ਕਮਾਲਪੁਰੇ ਨਾਟਕ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਨਾ ਦੱਸਿਆ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਉਹਨਾਂ ਸਾਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਕਿਉਂਕਿ ਅਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਨਹੀਂ ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਸਾਡਾ ਦਾਖਲਾ ਨਹੀਂ ਭੇਜਣਾ। ਹੈਡਮਾਸਟਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਘੁਰਕੀ ਘਰਕੀ ਦਿੱਤੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਉਹ ਬੜਾ ਅੱਛਾ ਬੰਦਾ ਸੀ।

ਜਦੋਂ ਉਸ ਦਿਨ ਅਸੀਂ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਜਾ ਰਹੇ ਸੀ ਤਾਂ ਰਾਹ ਵਿਚ ਸਾਈਕਲ ਤੇ ਆਉਂਦੇ ਗਿਆਨੀ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਹੁਰੀਂ ਮਿਲ ਪਏ। ਅਸੀਂ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਜਿਹੜੇ ਕਾਮਰੇਡ ਹੁੰਦੇ ਆਂ ਇਹਨਾਂ ਕੋਲ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦੇ ਹੱਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦੱਸੀ। ਅਸੀਂ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਅਸੀਂ ਇਦਾਂ ਨਾਟਕ ਕਰਨਾ ਤੇ ਹੈਡਮਾਸਟਰ ਸਾਨੂੰ ਘੂਰਦਾ। ਕਹਿੰਦਾ ਦਾਖਲਾ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਦੇਣਾ। ਉਹ (ਗਿਆਨੀ ਗੁਰਬਚਨ

ਸਿੰਘ) ਕਹਿੰਦਾ ਕਿ ਕੌਣ ਰੋਕ ਸਕਦਾ ਤੁਹਾਨੂੰ ਨਾਟਕ ਕਰਨ ਤੋਂ ਤੇ ਕੌਣ ਰੋਕੇਗਾ ਦਾਖਲਾ। ਤੁਸੀਂ ਜਾਉ ਕਰੋ ਨਾਟਕ। ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਕਰੋ, ਸਗੋਂ ਮੈਂ ਆਊਂਗਾ ਉਸ ਦਿਨ ਤੁਹਾਡਾ ਨਾਟਕ ਦੇਖਣ। ਅਸੀਂ ਉਸ ਦਿਨ ਨਾਟਕ ਕੀਤਾ ਵਾਹ ਵਾਹ ਬੜੀ ਹੋਈ। ਮੈਂ ਨਾ ਸਿਰਫ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਰੋਲ ਕੀਤਾ ਸਗੋਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵੀ ਪੜ੍ਹੀਆਂ। ਮੈਂ ਉਦੋਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵੀ ਲਿਖਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਜਿਹੜਾ ਗਿਆਨੀ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਗੁੜੇ ਸੀ ਉਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕੈਪਚਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਡਰਾਮੇ ਡਰੂਮੇ ਕਰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸੀ, ਮੈਨੂੰ ਸ਼ੌਕ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਂ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਨਾਲ ਡਰਾਮੇ ਡਰੂਮੇ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਦਸਵੀਂ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਸੱਚੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੇ ਘਰ ਦੇ ਸੋਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਕਾਲਜ ਭੇਜਣਗੇ। ਮੈਂ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਜ਼ਿਲਾ ਦਫਤਰ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਸੱਚੀ ਗਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਛੇਤੀ ਅੱਗੇ ਕਦਮ ਪੁਟ ਲੈਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਦੋ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਅੱਗੇ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਜ਼ਿਲਾ ਕਾਨਫਰੰਸ ਹੋਈ। ਉਸ ਵਿਚ ਮੈਂ ਵੀ ਡੈਲੀਗੇਟ ਸੀ। ਮੈਂ ਉੱਥੇ ਵਾਹਵਾ ਤੇਜ਼ ਬੋਲਿਆ। ਉੱਥੇ ਸੂਬੇ 'ਚੋਂ ਲੀਡਰਸ਼ਿੱਪ ਆਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੇਰੀ ਸਪੀਚ ਚੰਗੀ ਲੱਗੀ ਤੇ ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਅੱਛਾ, ਤੈਨੂੰ ਅਸੀਂ ਸਟੇਟ ਹੈੱਡ ਕੁਆਟਰ ਵਿੱਚ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ। ਪਹਿਲਾਂ ਉਹਨਾਂ ਮੈਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਕਿਸਾਨ ਸਭਾ ਦੇ ਮੋਰਚੇ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ, ਵਕਤੀ ਤੌਰ ਤੇ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਦਫਤਰ ਸਾਂਭਣ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਫਿਰ ਹੈੱਡ ਕੁਆਟਰ ਚਲੇ ਗਏ। ਮੈਨੂੰ ਸੰਗ ਜਿਹੀ ਲੱਗਦੀ ਹੈ ਦਸਦੇ ਨੂੰ ਕਿ ਮੈਂ ਉੱਥੇ ਐਫੀਸ਼ੈਂਟ ਕਾਫੀ ਸੀ। ਉਹ ਜਿਹੜਾ ਵੀ ਕੰਮ ਮੈਨੂੰ ਦਿੰਦੇ, ਮੈਂ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਂ ਉਥੇ ਦੇ ਦਫਤਰ ਚਲਾਉਣ ਵਾਲੇ ਦਾ ਇਕ ਕਿਸਮ ਦਾ ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਜਿਹਾ ਬਣ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਉਥੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਕਾਫੀ ਦੇਰ। ਫਿਰ ਜਦੋਂ ਚੀਨ ਦੀ ਲੜਾਈ ਲੱਗੀ ਤਾਂ ਦੋ ਪਾਰਟੀਆਂ ਬਣ ਗਈਆਂ। ਜਿਹੜੇ (ਸੋ ਕਾਲਡ) ਚੀਨ ਪੱਖੀ ਸੀ ਉਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ (ਲੀਡਰਸ਼ਿੱਪ ਨੂੰ) ਫੜਕੇ ਲੈ ਗਏ। ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੇ ਬੇ-ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਬੜੀ ਸੀ ਉਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ। ਆਪਣਾ ਕਾਮਰੇਡ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਮਝਦੇ, ਸਗੋਂ ਦੁਸ਼ਮਣ ਸਮਝਦੇ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਤੁਹਾਡੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਸੀ ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਖੌਤੀ ਚੀਨ ਪੱਖੀ ਕਹਿੰਦੇ ਸੀ। ਪਾਰਟੀ ਵਿਚ ਬਹਿਸਾਂ ਬਹੁਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਬੜੀਆਂ ਤਿੱਖੀਆਂ ਤਿੱਖੀਆਂ ਗੱਲਾ ਕੀਤੀਆਂ, ਲਿਖ ਲਿਖ ਕੇ ਵੀ ਭਾਸ਼ਣ ਦਿੱਤੇ, ਰਿਕਾਰਡ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਖਾਤਰ। ਦੂਜਿਆਂ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋ ਗਿਆ ਪਾਰਟੀ ਤੇ। ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਸਾਡੀ ਹੁਣ ਸੁਰ ਨਹੀਂ ਰਲਦੀ ਤੇ ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਪਿਛੋਂ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਸਾਡਾ ਮੇਲ ਜੋਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਬਾਹਟ ਦੀ ਹੈ। 63 ਦਾ ਸਾਰਾ ਸਾਲ ਸਾਡੇ ਲੀਡਰ ਅੰਦਰ ਰਹੇ। ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ। ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਮੈਂ ਪੜ੍ਹਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਲੁਧਿਆਣੇ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਐਫ.ਏ. ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ (ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ)। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਮੈਂ (63 ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ) ਬੀ. ਏ. ਵੀ ਕਰ ਲਈ ਸੀ।

ਪਾਰਟੀ ਛੱਡਣ ਤੇ ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਹੁਣ ਕੀ ਕਰਨਾ ਹੈ? ਉਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਇਨਕਲਾਬ ਕਾਫੀ ਸਿਰ ਤੇ ਚੜ੍ਹਿਆ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਪਾਰਟੀ ਵਿਚ ਥਾਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਚੁੱਪ ਕਰਕੇ ਕਾਲਜ ਦਾਖਲਾ ਲੈ ਲਿਆ ਤੇ ਮੈਂ ਐਮ. ਏ. ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਨ ਲੱਗ ਗਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਐਮ. ਏ. ਕਰਨ ਲੱਗਣਾ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹਾਦਸਾ ਹੀ ਸੀ। ਐਮ.ਏ. ਕਰਕੇ ਫਿਰ ਕੈਰੀਅਰ ਹੀ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਪਹਿਲਾਂ ਕਾਲਜ ਤੇ ਫਿਰ ਯੂਨੀਵਰਿਸਟੀ ਵਿਚ ਨੌਕਰੀ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਹ ਦੱਸਾਂ ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਇਸ ਹਾਦਸੇ ਵਾਂਗ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਕੁੱਝ ਹਾਦਸੇ ਨਾਲ ਹੀ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਇਕ ਦਮ ਰੁੱਖ ਬਦਲ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ। ਮੈਂ ਸੋਚਦਾਂ ਹਾਂ ਜੇ ਡਰਾਮੇ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਨਾ ਹੁੰਦੀ ਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਮੇਰਾ ਬਿਲਕੁਲ ਇੱਧਰ ਕਾਮਰੇਡਾਂ ਨਾਲ ਮੇਲ ਮਿਲਾਪ ਨਾ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਫਿਰ ਜੇ ਬਾਹਟ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨਾ ਵਾਪਰਦੀਆਂ ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਮੈਂ ਕਦੇ ਵੀ ਕੁਲਵਕਤੀ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਮੈਂਬਰਸ਼ਿੱਪ ਨਾ ਛਡਦਾ।

ਸਵਾਲ: ਅੱਛਾ ਇਹ ਸਾਰੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਜਦੋਂ ਤੁਸੀਂ ਸਕੂਲ ਕਾਲਜ ਤੇ ਫਿਰ ਪਾਰਟੀ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਸੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਜਿਹੜੀ ਪਾਰਟੀ ਦੀ, ਇਸ ਸਾਰੀ ਮੂਵਮੇਂਟ ਦੀ ਥੀਉਰੈਟੀਕਲ ਸਾਈਡ ਸੀ, ਉਸ ਬਾਰੇ ਦੱਸੋ? ਤੁਸੀਂ ਖੁਦ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਮਾਰਕਸਿਜ਼ਮ ਪੜ੍ਹਿਆ? ਦੂਜੇ ਲੋਕ ਕਿੰਨੀ ਕੁ ਥਿਉਰੀ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸਨ? ਜਾਂ ਜਿਹੜੀ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਉਹ ਸਿਰਫ ਉਥੋਂ ਦੇ ਸਿਆਸੀ ਮਸਲਿਆਂ ਦੁਆਲੇ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਜਾਂ ਥੀਉਰੈਟੀਕਲ ਸਾਈਡ ਵੀ ਤੁਹਾਡੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਟਾਂਦਰਾ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੁੰਦੀ ਸੀ?

ਜਵਾਬ: ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਮੇਰਾ ਤੁਅੱਲਕ ਹੈ ਮੈਂ ਇਹ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦਾ ਕਿ ਬਹੁਤ ਸਿਸਟੇਮੈਟੀਕਲ ਪੜ੍ਹਿਆ ਮਾਰਕਸਿਜਮ। ਇਹੀ ਜਿਹੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਜਿਹੜੀਆਂ ਵੀ ਕਿਤਾਬਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਸਨ, ਜਿਹਨਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਚਰਚਾ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਉਹ ਕਿਤਾਬਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਪੜ੍ਹੀ ਦੀਆਂ ਸੀ। ਕੁਝ ਬੇਸਿਕ ਕਿਤਾਬਾਂ ਇਸਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਜਿਵੇਂ ਡਾਈਲੈਕਟੀਕਲ ਮੈਟੀਰੀਅਲਿਜ਼ਮ, ਹਿਸਟੋਰੀਕਲ ਮੈਟੀਰੀਅਲਿਜ਼ਮ ਦੀਆਂ ਜੋ ਕਿਤਾਬਾਂ ਨੇ, ਉਹ ਕਿਤਾਬਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਪੜ੍ਹੀਆਂ। ਇਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਮਾਰਕਸ ਦੀਆਂ, ਲੈਨਿਨ ਦੀਆਂ ਜਿਵੇਂ ਸਟੇਟ ਐਂਡ ਰੈਵੂਲੂਸ਼ਨ ਆਦਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੜ੍ਹੀਆਂ। ਮੈਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਕਾਫੀ ਕਾਮਰੇਡਾਂ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਇਹ ਜਿਹੜੀ ਗੱਲ ਤੁਸੀਂ ਕਹੀ ਬੜੀ ਢੁਕਵੀਂ ਹੈ, ਬਈ ਅਸੀਂ ਇਹ ਵੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸੀ ਕਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਾਮਰੇਡ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਸਦਾ ਕਰੰਟ ਅਫੇਅਰ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਮਾੜਾ ਸਮਝਦੇ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸੀ ਕਿ ਕਾਮਰੇਡ ਇਹ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਉਪਰਲੀਆਂ ਉਪਰਲੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਬੇਸਿਕ ਮਾਰਕਸਿਸਟ ਅੰਡਰਸਟੈਂਡਿੰਗ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਅਸੀਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸੀ ਕਿ ਸਾਥੀ ਇਹ ਜਿਹੜਾ ਨਵਾਂ ਜਮਾਨਾ ਇਹ ਤਾਂ ਨਿੱਤ ਦੀਆਂ ਖਬਰਾਂ ਲਈ ਹੀ ਹੈ। ਤੇ ਜੇਕਰ ਤੁਹਾਡੀ ਬੇਸਿਕ ਅੰਡਰਸਟੈਂਡਿੰਗ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਫੇਰ ਤੁਸੀਂ ਥਿੜਕ ਜਾਉਂਗੇ। ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਮੈਂ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ। ਮਾਉ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਚੀਨੀ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ। ਮਾਰਕਸ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ। ਮਸ਼ਹੂਰ ਮਸ਼ਹੂਰ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਝੋਰਾ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ ਕਿ ਸਿਸਟੇਮੈਟਿਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਟੱਡੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ।

ਸਵਾਲ: ਉਦੋਂ ਜਦੋਂ ਸਿਧਾਂਤਕ ਚੀਜ਼ਾਂ ਪੜ੍ਹ ਰਹੇ ਸੀ, ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਜਾਂ ਹੋਰ ਸਾਹਿਤ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਪੜ੍ਹਿਆ? ਤੁਹਾਡੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਬਾਰੇ ਕੀ ਵਿਚਾਰ ਸਨ? ਉਹ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸਨ?

ਜਵਾਬ: ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਸ਼ੌਕ ਸੀ ਲਿਟਰੇਚਰ ਬਾਰੇ। ਮੈਂ ਪਾਰਟੀ ਵਿਚ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜਿਹਨਾਂ ਦੀ ਲਿਟਰੇਚਰ ਨਾਲ ਦਿਲਚਸਪੀ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਭਾਵਾਂ ਦਾ ਬੜਾ ਜੋਰ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਲਿਖਾਰੀ ਸਭਾ ਰਾਮ ਪੁਰ ਹੈ, ਸਾਹਿਤ ਸਭਾ ਬਰਨਾਲਾ ਹੈ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਬੜਾ ਨਾਂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਵਰਗਾ ਬੰਦਾ ਜਿਹੜਾ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਸੀ ਉਸਨੂੰ ਵੀ ਬੜਾ ਚਾਅ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਰਾਮ ਪੁਰ ਸਭਾ ਦਾ ਫੰਕਸ਼ਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਬਈ ਉੱਥੇ ਪਹੁੰਚਣਾ ਹੈ। ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਇਕ ਮੈਂ ਗੱਲ ਦੱਸੀ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਕਵਿਤਾ ਕਹਿੰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਕਾਮਰੇਡ ਬਣਿਆ, ਇਹ ਗੱਲ ਮੈਂ ਹਾਸੇ ਵਿਚ ਕਹਿੰਦਾ ਹੁੰਦਾ - ਤਾਂ ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਅਕਲ ਆ ਗਈ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਾ ਕਿ ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਜਿਹੜੀ ਹੈ ਉਹ ਸਿਆਣੇ ਬੰਦੇ ਨਹੀਂ ਲਿਖਦੇ ਹੁੰਦੇ। ਜਾਂ ਇਹ ਕਹੋ ਕਿ ਮੈਂ ਏਨਾ ਰੁੱਖਾ ਹੋ ਗਿਆ ਕਵਿਤਾ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਮੈਂ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ। ਲਿਟਰੇਚਰ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਜਿਹੜੀ ਸੀ, ਥੋੜ੍ਹੀ ਕਰੀਟੀਕਲ ਅਪਰੋਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਮੇਰੀ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਵੀ ਹੋਵੇ ਕਿ ਮੈਂ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਰਚਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਜਾਂ ਮੈਂ ਬਹੁਤਾ ਯਤਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਤੇ ਮੈਂ ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਪਾਸੇ ਪੈ ਗਿਆ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਮੈਂ ਪੜ੍ਹਿਆ ਥੋੜ੍ਹਾ ਹੀ ਸੀ ਉਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ, ਪਰ ਮੈਂ ਤਿੱਖੀਆਂ ਤਿੱਖੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਬੜੀਆਂ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਚਾਅ ਬੜਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਜੇ ਕੋਈ ਬਹਿਸ ਹੋਣੀ ਮੈਂ ਜ਼ਰੂਰ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣਾ। ਉਹਦੇ ਵਿਚ ਖਬਰੇ ਮੇਰੀ ਉਮਰ ਛੋਟੀ ਸੀ, ਖਬਰੇ ਕੱਦ ਛੋਟਾ ਸੀ, ਖਬਰੇ ਮੇਰੀ ਪਰਫਾਰਮੈਂਸ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਧਿਆਨ ਖਿਚਦਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਇਹ ਦੋਨੋਂ ਬੰਦੇ ਹੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕੌਮਨਿਸਟ ਕਹਿੰਦੇ ਸੀ, ਦੋਨਾਂ ਨੂੰ ਕੌਮਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਵਾਹਵਾ ਉਭਾਰਦੀ ਸੀ। ਪਰ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ "ਪੋਲਜ਼ ਅਪਾਰਟ" ਸਨ। ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਸਾਡਾ ਯੁਗ ਨਾਂ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਰਚਾ ਕੱਢਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਕ ਵਾਰ ਕੇਂਦਰੀ ਸਭਾ ਨੇ ਗੋਸ਼ਟੀ ਕਰਾਉਣੀ ਸੀ। ਗੋਸ਼ਟੀ ਤੇ ਹੋਇਆ ਕੀ ਕਿ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਨੇ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਤੇ ਇਕ ਲੇਖ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਕਿ ਤੂੰ ਲਿਖ। ਉਹਨੂੰ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਅਸੀਂ ਉਹ ਦੋਨੋਂ ਲੇਖ ਸਾਡਾ ਯੁਗ ਵਿਚ ਛਾਪੇ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕੇਂਦਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕ ਸਭਾ ਨੇ ਗੋਸ਼ਟੀ ਕੀਤੀ। ਗਿਆਨੀ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦਰਦ ਉਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਸਭਾ ਦੇ ਕਰਤਾ ਧਰਤਾ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਜਿਹੜੇ ਲੇਖ ਪੜ੍ਹਕੇ ਆਉਣਗੇ, ਚੰਗਾ ਹੋਵੇ ਜੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੱਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੌਕਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਜੋ ਲਿਖ ਕੇ ਲਿਆਉਣ। ਮੈਂ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਲੇਖ ਲਿਖ ਲਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਡਾ ਯੁਗ ਵਿਚ ਛਪਣ ਕਰਕੇ ਉਹ ਦੋਨੋਂ ਲੇਖ ਮੇਰੇ ਹਥਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਵੀ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਕੁਮੈਂਟ ਨਾਲ ਲਿਖ ਦਿੱਤਾ। ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਨੂੰ ਮੈਂ ਸੰਗਦਿਆਂ ਸੰਗਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜੀ ਮੈਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣਾ ਗੋਸ਼ਟੀ ਵਿਚ। ਉਹਨੀਂ ਦੇਖਕੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਠੀਕ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਉੱਥੇ ਉਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਮਹਾਂਰਥੀ ਆਏ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਟਰੇਚਰ ਦੀ ਕੋਈ ਐਸੀ ਪਰਸਨੈਲਟੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਨਾ ਆਈ ਹੋਵੇ। ਮਤਲਬ ਕਿ ਉਥੇ ਸੇਖੋਂ ਤੇ ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਹੈਗੇ ਹੀ ਸੀ, ਪਰ ਦੂਸਰੇ -ਜਿਵੇਂ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ, ਅਤਰ ਸਿੰਘ, ਜਸਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ, ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ, ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਧੀਰ, ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ - ਸਾਰੇ ਹੀ ਉੱਥੇ ਸੀ। ਮੈਂ ਕਿਉਂਕਿ ਲੇਖ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਤੇ ਵੱਡੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਿਖੇ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮੌਕਾ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਸਿੱਧੀਆਂ ਜਿਹੀਆਂ ਤਿੱਖੀਆਂ ਤਿੱਖੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਸੇਖੋਂ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਕਿਹਾ। ਮੈਂ ਸਿਧੀਆਂ ਪੇਂਡੂ ਜਿਹੀਆਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਵਰਤੀਆਂ। ਮੇਰੀ ਸਪੀਚ ਤੇ ਕਾਫੀ ਤਾੜੀਆਂ ਵੱਜੀਆਂ। ਜਲੰਧਰ ਤਾਂ ਪ੍ਰੈਸ ਦਾ ਘਰ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਸਾਰੇ ਅਖਬਾਰਾਂ ਨੇ ਗੋਸ਼ਟੀ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ। ਸੂਬਾ ਸਿੰਘ ਚੰਡੀਗੜ ਤੋਂ ਆਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦਾ ਐਡੀਟਰ ਸੀ। ਸੋ ਉਹਨੇ ਵਾਪਸ ਜਾਕੇ ਐਡੀਟੋਰੀਅਲ ਲਿਖਿਆ। ਮੇਰਾ ਖਾਸ ਜਿਕਰ ਕੀਤਾ। ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਕਿ ਉਹ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਾ ਕਿ ਮੈਂ ਗੱਲ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ।

ਸਵਾਲ: ਉਹਨੀ ਦਿਨੀਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਲੇਖਕਾਂ ਵਿਚ ਕੌਣ ਕੌਣ ਗਿਣੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ?

ਜਵਾਬ: ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਬਹੁਤ ਪੜ੍ਹੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਪੀਰਡ ਵਿਚ ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰੀਤ ਲੜੀ ਵੀ ਪੜ੍ਹੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਪਰ ਮਸ਼ਹੂਰੀ ਪੱਖੋਂ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਅੱਗੇ ਸਨ। ਸਾਡਾ ਝੁਕਾਅ ਕਿਉਂਕਿ ਲੈਫਟ ਵੱਲ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨਾ ਅਸੀਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝਦੇ ਸੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਕੋਈ ਪਾਠਕ ਐਸਾ ਹੋਵੇ ਜੋ ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਨਾ ਪੜ੍ਹਦਾ ਹੋਵੇ। ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਧੀਰ, ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੁੱਗਲ, ਕੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਵਿਰਕ, ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਵੀ ਪੜ੍ਹੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਪਾਟਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਹਨ।

ਸਵਾਲ: ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਪਾਟਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜਾਂ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਲੇਖਕਾਂ ਤੇ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਆਪਸੀ ਰਿਸ਼ਤਾ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਸੀ?

ਜਵਾਬ: ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਸਮੁੱਚਾ ਸਾਹਿਤਕ ਸੀਨ ਖੱਬੇ ਪੱਖੀ ਸੀ। ਜਿਹੜੇ ਬੰਦੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪਰਾਗਰੈਸਿਵ ਨਹੀਂ ਵੀ ਕਹਾਉਂਦੇ ਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵੀ ਉਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਸਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੁੱਗਲ, ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ ਜਾਂ ਕੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਵਿਰਕ ਆਦਿ ਕਦੀ ਬਹੁਤਾ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਲਾਗੇ ਨਹੀਂ ਆਏ ਸਨ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਪਰਾਗਰੈਸਿਵ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਹੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਸ਼ਾਇਦ ਮਾਹੌਲ ਹੀ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦਾ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸੀ ਸਾਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਹਾ ਡਰਾਮੇ ਕਰਨ ਲਈ। ਪਰ ਮਾਹੌਲ ਹੀ ਕੁੱਝ ਐਸਾ ਸੀ ਕਿ ਸਾਡੇ ਅੰਦਰ ਇਹ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਚੇਤਨਾ ਦੇਣੀ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ

ਇਸੇ ਗੱਲ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਸੀ ਕਿ ਉਦੋਂ ਸਭਾਵਾਂ ਵੀ ਬਣੀਆਂ ਸਨ। ਮੈਂ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦਾ ਕਿ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਖੜ੍ਹੀਆਂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਵੈਸੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਤੌਰ ਤੇ ਕਾਮਰੇਡਾਂ ਦਾ ਬੜਾ ਦਖਲ ਰਿਹਾ ਹੈ ਸਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਭਾਰਨ ਵਿਚ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕੇਂਦਰੀ ਲੇਖਕ ਸਭਾ ਖੜੀ ਕਰਨ ਪਿੱਛੇ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਹੱਥ ਜ਼ਰੂਰ ਸੀ। ਪਰ ਕਮਾਲ ਦੀ ਗੱਲ ਦੇਖੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸ ਵਿਚ ਗਿਆਨੀ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਮੁਸਾਫਿਰ ਨੂੰ ਵੀ ਲਿਆ ਜੋ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਪ੍ਰਧਾਨ ਵੀ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਕਾਮਰੇਡਾਂ ਦੀ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਸੀ ਕਿ ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਸਾਹਿਤਕ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ "ਸੈਕਟੈਰੀਅਨ" ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਉਹ ਵੱਡੀ ਪਰਾਗਰੈਸਿਵ ਫੋਰਸ ਲੈ ਕੇ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਐਵੀਂ ਨਹੀਂ ਕਿਸੇ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਲੇਬਲ ਲਾਕੇ ਅਪਣੇ ਤੋਂ ਦੂਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਕੇਂਦਰੀ ਲੇਖਕ ਸਭਾ ਵਿਚ ਹਰ ਕਿਸਮ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਸਨ। ਸ਼ਾਇਦ ਉਸ ਵੇਲੇ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਵਤੀਰਾ ਹੀ ਕੁਝ ਅਜਿਹਾ ਸੀ ਜਾਂ ਮਾਹੌਲ ਹੀ ਐਸਾ ਸੀ ਕਿ ਰੀਐਕਸ਼ਨਰੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਗੱਲ ਘੱਟ ਹੀ ਸੀ। ਮਿਸਾਲ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਦੇਖੋ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਆਈ. ਸੀ. ਨੰਦਾ ਵਰਗੇ ਦਾ ਪਾਰਟੀ ਨਾਲ ਦੂਰ ਦਾ ਵਾਸਤਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਉਸਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਇਹੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਹਨੇ੍ਰਗਰਦੀ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਲੜਨਾ ਹੈ ਤੇ ਪਰਾਗਰੈਸਿਵ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਹੈ।

ਸਵਾਲ: ਕੀ ਪਾਰਟੀ ਕੋਈ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦਾ ਅਸਰ ਪਾਉਣ ਦੀ ਵੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਲੇਖਕ ਇਨਕਲਾਬ ਦੀ ਗੱਲ ਵੀ ਕਰਨ, ਜੇਕਰ ਹਾਂ ਤਾਂ ਕਿਵੇਂ?

ਜਵਾਬ: ਹਾਂ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਵੱਖਰਾ ਧੜਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਲੇਖਕਾਂ ਵਿਚ। ਜਦੋਂ ਇਲੇਕਸ਼ਨ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਕੇਂਦਰੀ ਲੇਖਕ ਸਭਾ ਦੀ ਤਾਂ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਲੇਖਕ ਆਪਣੀ ਜੁਦੀ ਮੀਟਿੰਗ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਕਾਮਰੇਡ ਆਪ ਖੁਦ ਫੈਸਲੇ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਕੇਂਦਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕ ਸਭਾ ਦੇ ਅਹੁਦੇਦਾਰ ਫਲਾਨੇ ਵਿਅਕਤੀ ਹੋਣਗੇ। ਪਰ ਉਹ ਫੈਸਲੇ ਐਸੇ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ ਜੋ ਸੌੜੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਰਖਵਾਲੀ ਕਰਨ ਬਲਕਿ ਉਹ ਫੈਸਲੇ ਤਕਰੀਬਨ ਹਰੇਕ ਨੂੰ ਮਨਜ਼ੂਰ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਗਿਆਨੀ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਮੁਸਾਫਰ ਪੰਜਾਬ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਕਾਗਰਸ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੀ ਤੇ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਜੋਸ਼ ਉਹਦੇ ਖਿਲਾਫ ਚੋਣ ਲੜਦੇ ਰਹੇ ਸੀ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਮੁਸਾਫਿਰ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰੀ ਲੇਖਕ ਸਭਾ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਬਣਾਇਆ।

ਸਵਾਲ: ਪਾਰਟੀ ਵੱਲੋਂ ਕੋਈ ਅਜਿਹੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਜੋ ਲੇਖਕ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਨਹੀਂ ਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਸਿੱਧੇ ਜਾਂ ਅਸਿੱਧੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪਾਸੇ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ?

ਜਵਾਬ: ਫੈਸਲੇ ਸਾਰੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਫਰਜ਼ ਕਰੋ ਕਿ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ ਕਿ ਗਿਆਨੀ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਮੁਸਾਫਿਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਵਿਰੋਧ ਜਿਸਨੇ ਕਰਨਾ ਹੈ ਅੰਦਰਲੇ ਸਰਕਲ ਵਿਚ ਹੀ ਕਰਨਾ ਹੈ ਪਾਰਟੀ ਦੇ, ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ। ਮੋਟੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸਮਝ ਇਹ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਸਭਾ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਆਪਣੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰੱਖਣਾ ਬਲਕਿ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਕੇਂਦਰੀ ਸਭਾ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਵੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ। ਵੈਸੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕੈਡਮੀ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਬਣੀ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਕਰੈਕਟਰ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਸਰਕਾਰ ਪੱਖੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਹਾਲਾਂ ਕਿ ਦੋਨਾਂ ਸਭਾਵਾਂ ਵਿਚ ਬੰਦੇ ਉਹੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕੈਡਮੀ ਦਾ ਕਰਤਾ ਧਰਤਾ ਭਾਈ ਯੋਧ ਸਿੰਘ ਸੀ, ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ, ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਅਕਾਦਮਿਕ ਸਰਕਲ ਦੇ ਬੰਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਨ ਉਸ ਵਿਚ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਜਦੋਂ ਕਿਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਫੰਕਸ਼ਨ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰੀ ਅੰਡਬਰ ਬਹੁਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਇਉਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਦੀ ਕਿ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਪਾਬੰਦੀ ਹੋਵੇ ਕਿ ਉਸ ਸਭਾ ਦੇ ਬੰਦੇ ਇੱਧਰ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਦੇ। ਮੇਰੇ ਗਿਆਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅਜਿਹੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਜਦੋਂ ਕਦੇ ਸਭਾ ਨੇ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ ਕਿ ਫਲਾਨੇ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਪਾਸੇ ਕਰਨਾ ਹੈ ਜਾਂ ਰੱਖਣਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਐਸ. ਐਸ. ਅਮੋਲ, ਐਮ. ਐਸ. ਰੰਧਾਵਾ, ਕੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਵਿਰਕ ਆਦਿ ਸਭਾ ਦੇ ਜਨਰਲ ਸਕੱਤਰ ਰਹੇ ਹਨ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੌਮਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਨਾਲ ਕੋਈ ਨਾਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਸਵਾਲ: ਜਿਹੜੇ ਸਿਆਸੀ ਲੀਡਰ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਸਾਹਿਤ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸਬੰਧ ਨਹੀਂ ਸੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਲੇਖਕਾਂ ਵੱਲ ਕਿਸ ਕਿਸਮ ਦਾ ਰਵੱਈਆ ਸੀ?

ਜਵਾਬ: ਜਿਹੜੇ ਖਾਸ ਬੰਦੇ ਸਨ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਜੋਸ਼, ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਆਨੰਦ, ਹਰਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਸੁਰਜੀਤ, ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਮਲਹੋਤਰਾ ਆਦਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਤੀਰਾ ਕਾਫੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਉਂਝ ਇਹ ਜਿਵੇਂ ਕਹਿ ਲਉ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਲਚਰ ਵਿਚ ਹੀ ਕੋਈ ਐਸੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਸਮੁੱਚੀ ਕੌਮਨਿਸਟ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਦਾ ਵਤੀਰਾ ਕੋਈ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਧੀਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਫਰਜ਼ ਕਰੋ ਕਿ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਗੁੱਟ ਦੇ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਲਾਈਨ ਨਾਲ ਕੁਝ ਮੱਤ ਭੇਦ ਹੋਣ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਬੜੀ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਦੇਖਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਇਹ ਲੇਖਕ ਬੰਦੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਜਮਾਤੀ ਚੇਤਨਤਾ ਦੀ ਘਾਟ ਹੈ ਵਗੈਰਾ ਵਗੈਰਾ। ਇਹ ਤਾਂ ਹੈ ਕਿ ਵੱਡੇ ਲੇਖਕਾਂ ਵੱਲ ਪਹੁੰਚ ਕਿ ਇਹ ਕੱਚੀਆਂ ਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਹਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਤਾ ਨਹੀਂ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਕਾਮਰੇਡਾਂ ਵਿਚ ਜਾਗਰਤੀ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸੁਨੇਹਾ ਦੇਣ ਲਈ ਹਰ ਜ਼ਿਲੇ ਵਿਚ ਡਰਾਮੇ ਕਰਨੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਲੋਕ ਕਲਾਕਾਰ ਵੀ ਨਿਕਲੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਜੁਗਿੰਦਰ ਬਾਹਰਲਾ, ਦੁਸਾਂਝ ਆਦਿ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਵੀ ਲੱਖਾ ਸਿੰਘ ਜੌਹਰ ਲਾਹੌਰੀ ਰਾਮ ਪ੍ਰਦੇਸੀ, ਰੂੜ ਸਿੰਘ ਇਨਕਲਾਬ ਆਦਿ ਜੋ ਕਿ ਸਾਰੇ ਸਾਧਾਰਣ ਪਾਰਟੀ ਵਰਕਰ ਸਨ ਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਬੜੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੋਏ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਜੇਕਰ ਥਿਏਟਰ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਤਾਂ ਕਾਮਰੇਡਾਂ ਨੇ ਪਹੁੰਚਾਇਆ। ਜਾਣੀ ਕਿ ਇਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹੀ ਚੇਤਨਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਪਹੁੰਚਾਉਣੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਹਾਅ ਵਿਚ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਥੋੜ੍ਹਾ ਬਹੁਤ ਮਨੋਰੰਜਨ

ਵੀ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਸੋ ਇਹ ਪੱਖ ਤਾਂ ਉਹ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦਾ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਸੀਰੀਅਸ ਗੱਲ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨਕਲੀਏ ਲਗਾ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ। ਸੋ ਡਰਾਮੇ ਵਾਲੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਮਾਨਤਾ ਵੀ ਮਿਲ ਗਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪਾਰਟੀ ਉਪਰ ਇਹੀ ਗਿਲ੍ਹਾ ਰਿਹਾ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਖੇਡ ਤਮਾਸ਼ੇ ਵਾਲੇ ਬੰਦੇ ਈ ਸਮਝਦੇ ਆ ਕੋਈ ਖਾਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦੇ। ਥੋੜ੍ਹਾ ਬਹੁਤਾ ਸ਼ਾਇਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਆਰਟਿਸਟਾਂ ਵਾਲਾ ਨਖਰਾ ਆਉਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਪਰ ਬਹੁਤ ਹੱਦ ਤੱਕ ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਠੀਕ ਲਗਦੇ ਸਨ। ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਇਸ ਵਤੀਰੇ ਕਰਕੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਦੁਖੀ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ ਆ। ਸੋ ਇਹ ਸਾਰਾ ਸਮਾਂ ਗੱਲ ਚਲਦੀ ਰਹੀ ਹੈ।

ਸਵਾਲ: ਜਿਹੜਾ ਤੁਹਾਡਾ ਐਮ. ਏ. ਵੱਲ ਆਉਣ ਦਾ ਹਾਦਸਾ ਹੈ ਉਸ ਤੋਂ ਸਿਰਜਣਾ ਵੱਲ ਕਿਵੇਂ ਆਉਣ ਹੋਇਆ?
ਜਵਾਬ: ਸੱਠਵਿਆਂ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਐਮ.ਏ. ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਉਦੋਂ ਪਰਾਗਰੈਸਿਵ ਮੂਵਮੈਂਟ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਚਾਲ੍ਹੀਵਿਆਂ ਵਿਚ ਧਾਰਮਿਕ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਜ਼ਰਾ ਜ਼ੋਰ ਸੀ, ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵੇਲੇ, ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਸੱਠਵਿਆਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਵਧੀਆ ਲੇਖਕ ਇਸ ਪਾਸੇ ਨਹੀਂ ਤੁਰਿਆ। ਉਦੋਂ ਪਰਾਗਰੈਸਿਵ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਵੀ ਹੋਇਆ ਇਕੱਲੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਵੀ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਜੇਕਰ ਕੌਮਨਿਸਟ ਸਮਾਜ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਵਾਲੇ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਲਿਟਰੇਚਰ ਦਾ ਸਿਰਫ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਨਾਲ ਤਅੱਲਕ ਹੈ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਨਹੀਂ। ਕੌਮਨਿਸਟ ਲਿਟਰੇਚਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਦਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਇਕੱਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਾਂਗੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਨਹੀਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਬੜੀ ਅਖਰਦੀ ਸੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਗੱਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੁਣ ਮੈਨੂੰ ਕੁੱਝ ਠੀਕ ਵੀ ਜਾਪਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਪੂਰੀਆਂ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਲਿਆ ਰਹੇ ਸਨ ਜੋ ਸਾਨੂੰ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਗਦੀਆਂ। ਉਹ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਕੌਮਨਿਸਟਾਂ ਦਾ ਇਕ ਫਾਰਮੂਲਾ ਹੈ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਕ ਕਮਜ਼ੋਰ ਮਜ਼ਦੂਰ ਦਿਖਾਉਣਾ ਹੈ, ਇਕ ਮਾਲਕ ਦਿਖਾਉਣਾ ਹੈ ਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਦੀ ਲੁੱਟ ਖਸੁੱਟ ਦਿਖਾਲਣੀ ਹੈ ਤੇ ਬੱਸ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤਾਂ ਲਿਟਰੇਚਰ ਦੀ ਜਾਨ ਹੀ ਕੱਢ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਲਿਟਰੇਚਰ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਆਈਡੈਂਟਟੀ, ਨਵੇਂ ਸਿੰਬਲਜ਼ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਨਵੀਂ ਪਹੁੰਚ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਲੋਕ ਜਥੇਬੰਦਕ ਪੱਧਰ ਉਪਰ ਆਏ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਜਾਪਿਆ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਕੁੱਝ ਦੋਸਤਾਂ ਨੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸਾਡੇ ਪੁਰਾਣੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਇਸ ਨਵੀਂ ਪਹੁੰਚ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਜਾਂ ਇਸਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ। ਸੋ ਅਸੀਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਪਰਚਾ ਕੱਢਾਂਗੇ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਵੇਂ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਲੜਾਈ ਦੇਵਾਂਗੇ ਤੇ 1965 ਵਿਚ ਸੱਤ ਅੱਠ ਦੋਸਤਾਂ ਨੇ ਰਲਕੇ ਜਲੰਧਰੋਂ ਸਿਰਜਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਵਿਚ ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਸਬੰਧ ਹੈ - ਹਾਲਾਂਕਿ ਮੈਂ ਪੂਰਾ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹਿ ਗਿਆ ਪਰ ਪੂਰਾ ਬਾਹਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ- ਉਦੋਂ ਵੀ ਇਹ ਡਰ ਜਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਨਾ ਕਹਿ ਦੇਣ ਕਿ ਅਸੀਂ ਕਿਹੜੇ ਕੁੱਤੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਪਏ ਹੋਏ ਹਾਂ। ਪਰ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਹਾਦਸਾ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਸਾਡੇ ਪਰਚੇ ਲਈ ਕੋਈ ਰੋਕ ਨਹੀਂ ਪਾਈ।

ਸਵਾਲ: ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਹੋਰ ਕਿਹੜੇ ਕਿਹੜੇ ਲੋਕ ਸਨ?
ਜਵਾਬ: ਮੇਰੇ ਨਿੰਜੀ ਦੋਸਤ ਹੀ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਹਰਭਜਨ ਹੁੰਦਲ, ਨਰਿੰਦਰ ਜੋਸ਼ੀ, ਸੁਰੇਸ਼ ਸਿੰਘ ਤੇ ਇਕ ਦੋ ਹੋਰ ਕਾਮਰੇਡ ਦੋਸਤ ਸਨ ਜੋ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ ਤੇ ਲਿਟਰੇਰੀ ਬੰਦੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਪਰ ਸੰਜੀਦਾ ਪਾਠਕ ਸਨ। ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਹੁਰਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਹੀ ਬਹਿਸਾਂ ਕਰਨ ਦਾ ਸੀ ਚਾਹੇ ਉਹ ਪੋਲੀਟਿਕਸ ਹੋਵੇ ਲਿਟਰੇਚਰ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਗੱਲ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਵੀ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਸਨ। ਇਹ ਗੱਲ ਸਾਡੇ ਮੈਨੀਫੈਸਟੋ ਵਿਚ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਲੇਖਕ ਸਾਡੀ "ਆਈਡਿਓਲੋਜੀ" ਉਪਰ ਵਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਚਲੇ ਨੁਕਸ ਦੂਰ ਕਰਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਲਿਟਰੇਚਰ ਵਿਚ ਮੌਲਕਿਤਾ ਤਾਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਫਾਰਮੂਲਾ ਟਾਈਪ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਉਪਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਲਿਖੀ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਵੈਸੇ ਖੁਸ਼ਕਿਸਮਤੀ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੋਈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਪਰਚਾ ਕੱਢਿਆ ਤਾਂ ਸਾਡੀ ਉਮੀਦ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੌਂਸਲਾ ਮਿਲਿਆ। ਦੂਸਰੇ ਲੇਖਕ ਸਿਰਜਣਾ ਦੇ ਹਰ ਇਸ਼ੂ ਦਾ ਜੁਆਬ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਪਰਚੇ ਵਿਚ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਵਿਚ। ਹਾਸੇ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਬਣੀ ਕਿ ਉਹ ਸੋਚਣ ਲੱਗ ਪਏ ਕਿ ਤ੍ਰੈਮਾਸਕ ਪੱਤਰ ਦਾ ਜੁਆਬ ਤ੍ਰੈਮਾਸਕ ਪੱਤਰ ਵਿਚ ਹੀ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਬੱਸ ਫਿਰ ਚਲ ਸੋ ਚਲ। ਕੁੱਝ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਐਕਸਪੈਰੀਮੈਂਟਲਿਸਟ ਖਤਮ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਮੁੜਕੇ ਫੇਰ ਪਰਾਗਰੈਸਿਵ ਗੱਲ ਚਲ ਪਈ।

ਸਵਾਲ: ਪਰਚਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਤੁਹਾਡੇ ਮਨ ਵਿਚ ਪਾਠਕ ਕੌਣ ਸਨ?
ਜਵਾਬ: ਮੈਂ ਇਹ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਮਝਦਾ ਕਿ ਸਾਡੇ ਪਾਠਕ ਬਿਲਕੁਲ ਆਮ ਪੱਧਰ ਦੇ ਹੋਣਗੇ। ਸਿਰਜਣਾ ਪਾਪੂਲਰ ਪਰਚਾ ਕਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਸਮਝਦੇ ਸੀ ਕਿ ਸਾਡੀ ਪਹੁੰਚ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਗੰਭੀਰ ਪਾਠਕਾਂ ਤੱਕ ਹੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਾਡੀ ਸੀਮਾ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਸਧਾਰਨ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਟਾਰਗਟ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਹੁਣ ਤੱਕ ਸਾਡੇ ਕੋਲੋਂ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਮਨ ਵਿਚ ਧਾਰਨਾ ਆਈਡਿਓਲੋਜੀਕਲ ਪੱਧਰ ਤੇ ਬਹਿਸ ਛੇੜਨ ਦੀ ਸੀ। ਜਿਸਦਾ ਪੱਧਰ ਆਮ ਪਾਠਕ ਤੋਂ ਉਪਰ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਅਸੀਂ ਕਰੀਏਟਿਵ ਮੈਟੀਰੀਅਲ ਵੀ ਛਾਪਦੇ ਸੀ ਪਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਸੀਂ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਲੇਖ ਛਾਪਦੇ ਸੀ। ਪਰਚਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਿਡਲ ਕਲਾਸ ਦੀ ਲਿਟਰੇਰੀ ਜਾਗਰਤੀ ਵਾਲੇ ਪਾਠਕਾਂ ਦਾ ਹੀ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਸਵਾਲ: ਪਰਚੇ ਦੀਆਂ ਮਾਇਕ ਲੋੜਾਂ ਕਿਵੇਂ ਪੂਰੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ?

ਜਵਾਬ: ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਅਸੀਂ 7-8 ਦੋਸਤ ਜਿਹੜੇ ਸੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 20-20 ਰੁਪੈ ਪਾ ਲੈਣੇ। ਪਰਚੇ ਦਾ ਸਾਰਾ ਖਰਚਾ 400 ਕੁ ਰੁਪਿਆ ਸੀ। ਸਾਨੂੰ ਉਮੀਦ ਸੀ ਕਿ ਅੱਧੇ ਪਚੱਦੇ ਕੁ ਸਾਨੂੰ ਚੰਦਿਆਂ ਤੋਂ ਆ ਜਾਣਗੇ। ਪਰ ਦੋ ਤਿੰਨ ਇਸ਼ੂ ਕੱਢਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਾਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਇਹ ਕੰਮ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ 20 ਰੁਪੈ ਦੇਣੇ ਵੀ ਬੜੇ ਔਖੇ ਲੱਗਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਪਰਚੇ ਦਾ ਐਡੀਟਰ ਸੀ ਮੇਰੇ ਸਿਰ ਉਪਰ ਸਾਰੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ ਕਿ ਪਰਚਾ ਨਿਕਲੇ। ਬਾਕੀ ਸਾਥੀ ਵੀ ਭਾਵੇਂ ਮੇਰੇ ਜਿਤਨੇ ਹੀ ਉਤਸ਼ਾਹੀ ਸਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਸ਼ਾਇਦ ਮੇਰੇ ਜਿਤਨੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸੋ ਤਿੰਨਾ ਕੁ ਅੰਕਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਸੀਂ ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਲਿਆ ਕਿ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਆਪਣੇ ਹਿੱਸੇ ਦੇ ਪੈਸੇ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦਾ ਤਾਂ ਉਸ ਉਪਰ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦਾ ਗਿਲ੍ਹਾ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਮੇਰੇ ਉੱਪਰ ਆ ਗਿਆ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਕੋਈ ਹੋਰ ਤਰੀਕਾ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਿਰਫ ਸਿਰੜ ਹੀ ਸੀ। ਯਤਨ ਇਹੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਸਾਰੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਪਰਚਾ ਕੱਢਣਾ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਹੁਣ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਆਪਣੇ ਮੂੰਹੋਂ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਲੈਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਕਦੇ ਕਦੇ ਇਕ ਅੱਧਾ ਅੰਕ ਨਹੀਂ ਵੀ ਨਿਕਲਦਾ ਸੀ। ਪੰਜਾਂ ਕੁ ਸਾਲਾਂ ਤੱਕ ਇਹ ਨੌਬਤ ਆ ਗਈ ਕਿ ਪਰਚਾ ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਲਈ ਬੰਦ ਹੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੁੜ ਕੇ ਢਾਈ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਦੁਬਾਰਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਮੇਰੀ ਆਪਣੀ ਪੈਸੇ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਪਹਿਲਾਂ ਵਰਗੀ ਮਾੜੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਫਿਰ ਦੇਖ ਲਉ ਅੰਕ ਨੰਬਰ 15 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਜੋ ਸੰਨ 1975 ਵਿਚ ਨਿਕਲਿਆ, ਸੰਨ 1987 ਤੱਕ ਕੋਈ ਵਿਘਨ ਨਹੀਂ ਪਿਆ। ਪਰ ਉਤਰਾਅ ਚੜ੍ਹਾਅ ਬੜੇ ਆਏ। ਕਈ ਲੋਕ ਤਾਂ ਇਹ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਕਿ ਇਹ ਕੋਈ ਬੜਾ ਬਿਜ਼ਨੈਸ ਹੋਵੇਗਾ। ਪਰ ਇਹ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਹੀ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਕੰਮ ਚਲਾਇਆ।

ਸਵਾਲ: ਪਰਚਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤੁਹਾਡੇ ਪਰਚਾ ਕੱਢਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਆਈਆਂ?

ਜਵਾਬ: ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਵਿਚ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਆਈ। ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਸਾਡਾ ਮਕਸਦ ਸੀ ਕਿ "ਐਕਸਪੈਰੀਮੈਂਟ" ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਾਨਾ। ਦੂਸਰਾ ਕਿ ਲਿਟਰੇਚਰ ਰੀਅਲਿਸਟਿਕ (ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ) ਵੀ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹਦਾ ਪੱਧਰ ਵੀ ਉੱਚਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਮਾੜੀ ਲਿਖਤ ਭਾਵੇਂ ਪਰੋਗਰੇਸਿਵ ਵੀ ਹੋਵੇ ਅਸੀਂ ਉਸਦੀ ਹੌਸਲਾ ਅਫਜ਼ਾਈ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਭਾਵੇਂ ਪਿਛਲੇ 2-3 ਦਹਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਸਮੁੱਚੇ ਹਾਲਾਤਾਂ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਦਾ ਅਸਰ ਪਰਚੇ ਉੱਪਰ ਵੀ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇਗਾ ਪਰ ਸਾਡੇ ਸਮੁੱਚੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਬਹੁਤਾ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਪਿਆ। ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਤੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਉਪਰ ਬਹਿਸਾਂ ਚਲਾਉਂਦੇ ਰਹੇ ਹਾਂ ਜਿਵੇਂ ਹੁਣ ਸੋਵੀਅਤ ਯੂਨੀਅਨ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਚੱਲੀ ਹੈ। ਪਿਛਲੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤ ਕੀ ਹੈ, ਜਾਂ ਸਮਾਜ ਕੀ ਹੈ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਬਾਰੇ ਗਲਬਾਤ ਚਲਾਉਂਦੇ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਕਰੈਕਟਰ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਤੋਂ ਹੀ ਬਣਾਇਆ ਸੀ ਕਿ ਅਸੀਂ ਇਸ ਗਲ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਘਬਰਾਉਣਾ ਜੇ ਕੋਈ ਬੰਦਾ ਸਾਡੇ ਖਿਲਾਫ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਰਚੇ ਵਿਚ ਛਪਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਦੇਣਾ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਸਾਡੀ ਗੱਲ ਠੀਕ ਹੈ ਜੋ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਰਹੇ ਹਾਂ ਉਹ ਠੀਕ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਬਹਿਸ ਛੇੜਨ ਤੋਂ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਘਬਰਾਏ। ਜਿਵੇਂ ਜਦੋਂ ਰਾਜਨੀਤੀ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਦੱਸਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਕਿੰਨਾ ਦਖਲ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਕਿਵੇਂ ਇਸ ਤੋਂ ਬੱਚ ਕੇ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਇਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦੀ ਦਰਅਸਲ ਵਿਚ ਉਹ ਵੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਹੀ ਕਰ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਘੋਲ ਦੀ ਗੱਲ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਦਸਦੇ ਕਿ ਹਰ ਲਿਖਤ ਕਿਸੇ ਨੇ ਕਿਸੇ ਕਲਾਸ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਬੰਦੇ ਕਹਿ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਇਹ ਗੱਲ ਵੀ ਕਿਸੇ ਕਲਾਸ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸੋ ਅਸੀਂ ਬਹਿਸਾਂ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਇਥੇ ਮੈਂ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸ ਦਿਆਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਸ਼ੁੱਧ ਲਿਟਰੇਰੀ ਬਹਿਸਾਂ ਵੀ ਕੀਤੀਆਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਅਤੇ ਪੋਲੀਟੀਕਲ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਹੱਥ ਪਾਉਂਦੇ ਰਹੇ ਹਾ। ਮਸਲਨ ਜਿਵੇਂ ਹੁਣ ਵਾਲਾ - ਮਾਰਕਸਿਜ਼ਮ ਦਾ - ਵਿਸ਼ਾ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ ਤੇ ਲਿਟਰੇਰੀ ਵਿਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਲੇਖਕ ਲਈ ਇਸ ਦੀ ਵੀ ਉਤਨੀ ਹੀ ਮਹੱਤਤਾ ਹੈ।

ਸਵਾਲ: ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦ ਦੀ ਲਹਿਰ ਉੱਠੀ ਤਾਂ ਕੀ ਇਸ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸਥਾਪਤ ਲੇਖਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁੱਝ ਲੇਖਕ ਹੀ ਸਨ ਜਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਨਵੇਂ ਲੋਕ ਇਸ ਵਿਚ ਆਏ ਸਨ?

ਜਵਾਬ: ਸ਼ੁਰੂ ਇਹ ਨਵਿਆਂ ਨੇ ਹੀ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਪੁਰਾਣੇ ਬੰਦੇ ਥਿੜਕਦੇ ਜਾਪਦੇ ਸਨ। ਕੁੱਝ ਬੰਦੇ ਤਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਚੁੱਪ ਹੋ ਗਏ। ਮਸਲਨ ਜਿਵੇਂ ਮੋਹਣ ਸਿੰਘ ਹੈ ਅਸੀਂ ਉਹਦਾ ਬੜਾ ਆਦਰ ਕਰਦੇ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਪਰਾਗਰੈਸਿਵ ਗੱਲ ਚੱਲੀ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਉਹਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਤੁਰਦੇ ਸੀ। ਨਾਲੇ ਕਹਿ ਦੇਣਾ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬੜਾ ਵੱਡਾ ਰੋਲ ਹੈ ਨਾਲੇ ਕਹਿ ਦੇਣਾ ਕਿ ਹੁਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਮਾਂ ਬੀਤ ਗਿਆ। ਪਰ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਬੰਦੇ ਆਪਣੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਦਿਖਾ ਕੇ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀਆਂ ਨਾਲ ਤੁਰ ਪੈਂਦੇ ਸਨ ਜਾਂ ਤੁਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਸੀ। ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਾਮ ਵੀ ਵਰਨਣ ਯੋਗ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਉਭਾਰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਬੰਦੇ ਨਵੇਂ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਮੀਸ਼ਾ, ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਸਤੀ ਕੁਮਾਰ, ਜਗਤਾਰ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਟਕਕਾਰ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੇਠੀ ਆਦਿ ਨੇ ਵੀ ਵਾਹਵਾ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਤੇ ਪੁਰਾਣੇ ਬੰਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਥਿੜਕਦੇ ਜਾਪਦੇ ਸਨ। ਸਾਡੀ ਇਹ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਸੀ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ (ਪੁਰਾਣੇ ਬੰਦਿਆਂ ਦੀ) ਦੀ ਥਿੜਕਾਹਟ ਵੀ ਰੋਕਣੀ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਨਵੇਂ ਚੈਲੰਜ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਵੀ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਉਂਝ ਕੋਈ ਐਸਾ ਬੰਦਾ ਪੁਰਾਣਿਆਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਪੂਰੇ ਤੌਰ ਤੇ ਤੁਰਿਆ ਹੋਵੇ। ਸਿਰਫ ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਬਾਰੇ ਥੋੜ੍ਹਾ ਬਹੁਤਾ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਜਾਪਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਕਿ ਇਹ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਬਣ ਰਹੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਸ਼ਬਦ

ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦ ਤੇ ਹੀ ਝਗੜਾ ਪੈਂਦਾ ਰਿਹਾ ਕਿ ਕੀ ਇਹ ਕੋਈ ਵਾਦ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਫਿਰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਕਹਿਣ ਲੱਗ ਪਏ ਕਿ ਅਸੀਂ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਹਾਂ। ਫੇਰ ਗੱਲ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਈ ਕਿ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਹੋਣਾ ਵੀ ਕਿਹੜੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਫੇਰ ਇਹ ਬਦਲ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗ ਪਏ ਕਿ ਅਸੀਂ ਨਾਂ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਹਾਂ ਨਾ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਬਲਕਿ ਅਸੀਂ ਮਾਡਰਨਿਸਟ ਹਾਂ ਆਧੁਨਿਕਤਾਵਾਦੀ ਹਾਂ। ਫੇਰ ਇਕ ਸਟੇਜ ਐਸੀ ਵੀ ਆਈ ਕਿ ਇਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਾਡਾ ਪਰਾਗਰੇਸਿਵ ਲੇਖਕਾਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਵਿਰੋਧ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਸਿਰਫ ਫਾਰਮੂਲਾ ਟਾਈਪ ਪਾਤਰਾਂ ਜਾਂ ਫਿਕਰੇਬਾਜੀਆਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਤੇ ਜਿਥੇ ਤੱਕ ਵਿਅਕਤੀਗੱਤ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਤਾਅਲੁੱਕ ਹੈ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹਾਂ। ਸੋ ਬਹੁਤ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਥੋੜ੍ਹਾ ਥੋੜ੍ਹਾ ਪਿੱਛੇ ਹੱਟਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਸਵਾਲ: ਇਸ ਮੂਵਮੈਂਟ ਦੇ ਚੱਲਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਬਾਹਰਲਾ ਅਸਰ ਵੀ ਸੀ ਜਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਸਥਾਨਕ ਹਾਲਤਾਂ ਨੇ ਹੀ ਇਸਨੂੰ ਚਾਲੂ ਕਰਨ ਵਿਚ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕੀਤਾ?
ਜਵਾਬ: ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਪੂਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਪਰ ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਦੂਜੀਆਂ ਜ਼ੁਬਾਨਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਚਲ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਸਾਡੇ ਵਿਚ ਵੀ ਕਲਾਸ ਉਭਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਮਸਲਨ ਜਦੋਂ ਇਹ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਮਾਰਕਸਿਸਟਾਂ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਦੇ ਸੀ ਤਾਂ ਕਹਿੰਦੇ ਸੀ ਕਿ ਅਸੀਂ ਨਹਿਰੂਵਾਦੀ ਹਾਂ। ਇਹ ਜੋ ਪੰਜ ਸਾਲਾ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਤਰੱਕੀ ਹੋਈ ਹੈ ਅਸੀਂ ਇਸਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਕੇ ਚਲਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਜਮਾਤੀ ਲੋੜਾਂ ਸਨ। ਸ਼ਾਇਦ ਜਿਹੜੀ ਨਵੀਂ ਕਲਾਸ ਉਭਰ ਰਹੀ ਸੀ ਉਸ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਪਰਾਗਰੈਸਿਵ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਇਹ ਗੱਲ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਇਸ (ਪੰਜ ਸਾਲਾ ਯੋਜਨਾਵਾਂ) ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਆਸ ਨਹੀਂ ਸਨ ਰੱਖਦੇ। ਇਹ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਲੋਕ ਉਹ ਸਨ ਜੋ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ "ਐਸਟੈਬਲਿਸ਼ਮੈਂਟ" (ਸਥਾਪਤੀ) ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰਦੇ ਚਲਦੇ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਅਸੀਂ ਇਸ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਹਿੱਸਾ ਪਾਈਏ। ਉਂਝ ਵੈਸੇ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦਾ ਫਿਨੋਮਿਨਾ (ਵਰਤਾਰਾ) ਉਸ ਵੇਲੇ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਹੀ ਸੀ।

ਸਵਾਲ: ਉਸਤੋਂ ਬਾਦ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਖਾਸਕਰ ਕਹਾਣੀ ਤੇ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਜੋ ਜੁਝਾਰਵਾਦੀ ਲਹਿਰ ਆਈ ਉਸ ਵੱਲ ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਕੀ ਰਵੱਈਆ ਸੀ?
ਜਵਾਬ: ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਰਵੱਈਆ ਵਿਰੋਧ ਵਾਲਾ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਇਸਨੂੰ ਉਭਾਰਨ ਵਾਲਾ ਵੀ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁੱਝ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੀ ਵਾਪਰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਆਪ ਨਕਸਲਾਈਟ ਮੂਵਮੈਂਟ ਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨੇੜੇ ਨਹੀਂ ਗਿਆ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਸਨੂੰ ਪੂਰਾ ਸਮਰਥਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਸੱਚੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਸਿਰਜਣਾ ਵਿਚ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਮੈਂ ਸਗੋਂ ਇਹ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਜੋ ਕੁਝ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ ਇਹ ਜੁਝਾਰਵਾਦ ਉਸਦਾ "ਔਵਰ-ਰੀਐਕਸ਼ਨ" ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ (ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀਆਂ) ਨੇ ਲਿਟਰੇਚਰ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਤੋੜਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਇਹ ਜੁਝਾਰਵਾਦ - ਜੋ ਲੋਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ - ਉਸਦਾ ਰੀਐਕਸ਼ਨ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹ ਇਕ ਠੀਕ ਗੱਲ ਹੈ। ਪਰ ਨਾਲ ਨਾਲ ਮੈਂ ਇਹ ਵੀ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਇਕ ਹੱਦ ਤੱਕ ਉਲਾਰ ਵੀ ਹੈ। ਉਂਝ ਜੋ ਉਸ ਵੇਲੇ ਲੇਖਕ ਉਭਰੇ ਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਾਡਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੰਪਰਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹਾਲਾਂਕਿ ਜਿਵੇਂ ਮਿਡਲ ਕਲਾਸ ਦੀ ਟੈਂਡੈਂਸੀ (ਝੁਕਾਅ) ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਈ ਲੇਖਕ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਥਿੜਕੇ ਸਨ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਈ ਲੇਖਕ ਇਸ ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਥਿੜਕਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਕਈਆਂ ਨੇ ਧੱਕੇ ਨਾਲ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਜਗਤਾਰ ਦੀ ਇਕ ਨਜ਼ਮ ਉਦੋਂ ਛਾਪੀ ਸੀ ਜਦੋਂ ਜੁਝਾਰਵਾਦ ਅਜੇ ਪੋਲੀਟੀਕਲ ਫਿਨੋਮਿਨਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਜਗਤਾਰ ਉਸੇ ਨਜ਼ਮ ਨੂੰ ਇਉਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਕਿ ਇਹ ਉਸ ਲਹਿਰ ਦੀ ਉਪਜ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਦਿਲ ਜੋ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਨਕਸਲਵਾਦੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਲੇਖਕ ਬਣਿਆ ਉਸਦੀ ਇਕ ਨਜ਼ਮ ਸੀ। ਪਰ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸਾਡਾ ਇਹ ਰਵੱਈਆ ਸੀ ਕਿ ਅਸੀਂ ਜੁਝਾਰਵਾਦ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਇਕ ਠੀਕ ਗੱਲ ਮੰਨਕੇ ਚਲਦੇ ਸੀ ਭਾਵੇਂ ਲੇਖਕਾਂ ਨਾਲ ਸਾਡਾ ਐਡਾ ਸੰਪਰਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਤਾਂ ਇਕ ਨਜ਼ਰੀਆ ਇਹ ਵੀ ਸੀ ਕਿ ਜੁਝਾਰਵਾਦ ਪਰਾਗਰੈਸਿਵ ਮੂਵਮੈਂਟ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਹੈ। ਉਂਝ ਜੁਝਾਰਧਾਰਾ ਵੱਲ ਸਾਡੇ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਰਵੱਈਏ ਦਾ ਇਕ ਕਾਰਨ ਇਹ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਵਕਤ ਇਹ ਧਾਰਾ ਪੂਰੀ ਚੜ੍ਹਤ ਤੇ ਸੀ ਉਦੋਂ ਸਿਰਜਣਾ ਬੰਦ ਪਈ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਅਫਸੋਸ ਵੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਅਸੀਂ ਜਾਂ ਸਾਡੇ ਮਿੱਤਰ ਸਟੇਟ ਦੀ ਥੋੜ੍ਹੀ ਬਹੁਤੀ ਮਾਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਹਿ ਸਕਦੇ ਪਰ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਜੋਸ਼ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਇਹ ਗੱਲ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰਦੇ ਸੀ ਕਿ ਕਿਸ ਹੱਦ ਤੱਕ ਇਹ ਮੂਵਮੈਂਟ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿਸ ਹੱਦ ਤੱਕ ਨਹੀਂ।

ਸਵਾਲ: ਤੁਸੀਂ ਪੀ.ਐਚ.ਡੀ. ਕਦੋਂ ਕੀਤੀ?
ਜਵਾਬ: ਪੀ.ਐਚ.ਡੀ. ਤਾਂ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਲੇਟ ਕੀਤੀ, 1982 ਵਿਚ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਜੰਡਿਆਲੇ ਤੋਂ ਛੁੱਟੀ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਕੋਸ਼ਕਾਰੀ ਵਿਭਾਗ ਉਦੋਂ ਨਵਾਂ ਬਣਿਆ ਸੀ ਉੱਥੇ। ਮੈਨੂੰ ਸੇਖੋਂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਥੇ ਚਲਾ ਜਾਹ। ਮੈਂ ਫਿਰ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਆ ਗਿਆ। ਉਥੇ ਆਕੇ ਸੱਭ ਕੁਝ ਬਦਲ ਗਿਆ। ਉਥੇ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਹੀ ਪੀ. ਐਚ. ਡੀ. ਕੀਤੀ। ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਸਾਰੇ ਟੀਚਰ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਥੇ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਹੀ ਪੀ. ਐਚ. ਡੀ. ਕੀਤੀ। ਬਹੁਤ ਚਿਰ ਕੋਸ਼ਕਾਰੀ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਰਿਹਾ।

ਸਵਾਲ: ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਸਿਆਸਤ ਦੇ ਮਸਲੇ ਵਿਚ ਜ਼ੁਬਾਨ ਦਾ ਮਸਲਾ ਕੀ ਪੁਜ਼ੀਸ਼ਨ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਿਰਜਣਾ ਵਿਚ ਤੁਸੀਂ ਉਸਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਨਜਿੱਠਦੇ ਰਹੇ ਹੋ?

ਜਵਾਬ: ਇਸਦੇ ਕਈ ਪੱਧਰ ਹਨ, ਇਕ ਤਾਂ ਇਹ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ੁਬਾਨ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਸਟੇਟ ਵਿਚ ਉਸਦਾ ਠੀਕ ਥਾਂ ਮਿਲਣਾ। ਬੜੀ ਕੁਦਰਤੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਮਾਰਕਸਿਸਟ ਸੋਚ ਵਾਲੇ ਇਹ ਸਮਝਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਜਿਹੜੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜ਼ੁਬਾਨ ਹੈ ਉਹੀ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਜ਼ੁਬਾਨ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਜਥੇਬੰਦਕ ਲਹਿਰ ਇਸ ਮਸਲੇ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਉਭਾਰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਪਰ ਮੈਂ ਇਕ ਗੱਲ ਉਪਰ ਬੜਾ ਠੀਕ ਹਾਂ ਕਿ ਸਾਡੀ ਸਿਆਸੀ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਨੂੰ ਜ਼ੁਬਾਨ ਜਾਂ ਕਲਚਰ ਦੀ ਐਡੀ ਕੋਈ ਚੇਤਨਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਮਸਲੇ ਵਿਚ ਕੌਮਨਿਸਟਾਂ ਨੂੰ ਥੋੜ੍ਹਾ ਬਹੁਤ ਮਾਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ ਕਿ ਉਹ ਵੀ ਉਤਨੇ ਸੁਚੇਤ ਹਨ ਜਿਤਨੇ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਬਾਕੀ ਦੂਸਰੀ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਨੂੰ ਤਾਂ ਚੇਤਨਾ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਹੈ ਹਾਲਾਂਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਜ਼ੁਬਾਨ ਦੇ ਨਾਮ ਉਪਰ ਇਤਨਾ ਕੁੱਝ ਹੋਇਆ ਹੈ ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਮੌਜੂਦਾ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਇਕ ਕਾਰਨ ਵੀ ਜ਼ੁਬਾਨ ਹੀ ਹੈ। ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਜ਼ੁਬਾਨ ਸਾਰੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਠੋਸਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਕ ਹਿੱਸੇ ਨੇ ਜ਼ੁਬਾਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਮਸਲੇ ਉਪਰ ਲੇਖਕਾਂ ਤੇ ਲੇਖਕ ਸਭਾਵਾਂ ਨੇ ਬੜਾ ਵੱਡਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਹੁਣ ਤੱਕ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਜ਼ੁਬਾਨ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਲਈ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਤੇ ਵਿਦਿਅਕ ਅਦਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਜੋ ਕੁੱਝ ਹੋਇਆ ਹੈ ਉਹ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਜਾਣ ਕੇ ਹੈਰਾਨ ਹੋਵੋਗੇ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਮਤਾ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਕਿਸੇ ਕਾਨਫ੍ਰੰਸ ਵਿਚ ਪਾਸ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜਿਸਨੂੰ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਨੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਲੇਖਕ ਆਪਣੀਆਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਕਾਨਫ੍ਰੰਸਾਂ ਵਿਚ ਮੰਗ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਬੀ.ਏ. ਤੱਕ ਲਾਜਮੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਆਦਿ। ਇਹ ਸੱਭ ਗੱਲਾਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪੜਾਵਾਂ ਉਪਰ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਹੀ ਉਭਾਰੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਸਫਲਤਾ ਮਿਲਦੀ ਰਹੀ ਹੇ। ਹੁਣ ਸਗੋਂ ਪਿਛਲੇ ਕਈ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਲੇਖਕ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਨੇ ਹੀ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਸਾਡੀ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਚਾਹੇ ਉਹ ਆਕਾਲੀ ਹੈ ਚਾਹੇ ਕਾਂਗਰਸੀ, ਕਿੰਨੀਆਂ ਮਰਜੀ ਗੱਲਾਂ ਕਰੀ ਜਾਵੇ ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ੁਬਾਨ ਦੀਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਬੱਚੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਮਾਧਿਅਮ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਨ ਤੇ ਪੂਰੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਬਣਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸੋ ਮੈਂ ਇਹ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹ ਇਕ ਜਮਾਤੀ ਮਸਲਾ ਹੈ। ਸਿਰਜਣਾ ਵਿਚ ਜ਼ੁਬਾਨ ਦੇ ਮਸਲੇ ਉੱਪਰ ਵੀ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਕੀਤੀ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਦੂਸਰਾ ਮਸਲਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਜਾਂ ਆਲੋਚਨਾਤਮਿਕ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਕੀ ਜ਼ੁਬਾਨ ਹੋਵੇ? ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਜਿਹੜੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਿਸ਼ੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੀ ਜ਼ੁਬਾਨ ਹੋਵੇ? ਉਸਦੇ ਬਾਰੇ ਮੈਂ ਇਹ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਸਾਡੀ ਜ਼ੁਬਾਨ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਅਮੀਰ ਹੋਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਇਕ ਸੀਮਿਤ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਨਾਲ ਇਹ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਉਤੇ ਅਤੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪੱਧਰਾਂ ਉਪਰ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜ਼ੁਬਾਨ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਬਹੁਤ ਵੱਧ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਤੁਸੀਂ ਜ਼ੁਬਾਨ ਨੂੰ ਉਥੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰੱਖ ਸਕਦੇ ਜਿਥੇ ਪਹਿਲਾਂ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਇਕ ਦਿਲਚਸਪੀ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸ ਕੈਂਪ ਵਿਚ ਖਲੋਤਾ ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਦੋਸ਼ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਜ਼ੁਬਾਨ ਨੂੰ ਵਿਗਾੜ ਰਹੇ ਹਨ ਜਾਂ ਜ਼ੁਬਾਨ ਨੂੰ ਔਖੀ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਗੱਲ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਜ਼ੁਬਾਨ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਸਦਾ ਇਹ ਮਤਲਬ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਕਿ ਜੇਕਰ ਇਕ ਆਮ ਆਦਮੀ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ 400 ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਹੈ, ਜ਼ੁਬਾਨ ਉਸ ਪੱਧਰ ਉਪਰ ਹੀ ਬੈਠੀ ਰਹੇ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਜ਼ੁਬਾਨ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਕੰਮ ਲੈਣੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਾਡੀ ਇਹ ਮੰਗ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਐਡਮਿਨਸਟਰੇਸ਼ਨ ਵਿਚ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਅਕਾਦਮਿਕ ਦਾਇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸਦੇ ਲਈ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਨਵੀਂ ਉਭਰੇਗੀ ਹੀ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਬਹਿਸ ਮੁਬਾਸੇ ਚਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਸ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਸੋਮਾ ਕੀ ਹੋਵੇ। ਕੀ ਅਸੀਂ ਮੂਲ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿਚ ਹੀ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਕਰਕੇ ਲੋੜਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨੀਆਂ ਹਨ ਜਾਂ ਹੋਰ ਸੋਮਿਆਂ ਤੋਂ ਸ਼ਬਦ ਲੈਣੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚੋਂ, ਫਾਰਸੀ ਵਿਚੋਂ ਜਾਂ ਅੰਗ੍ਰੇਜੀ ਵਿਚੋਂ ਆਦਿ। ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਡਿਬੇਟ ਚਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਲੋਕ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਜ਼ੁਬਾਨ ਨੂੰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਾਈਜ਼ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦੇਣਾ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਾਡੀ ਜ਼ੁਬਾਨ ਦਾ ਕਰੈਕਟਰ ਬਦਲ ਜਾਵੇਗਾ। ਮੈਂ ਇਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਜੇਕਰ ਵਿਗਿਆਨਕ ਤੌਰ ਤੇ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸਾਡੀ ਜ਼ੁਬਾਨ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਆਈ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਨਵੇਂ ਲਫਜ਼ ਲੈਣੇ ਹਨ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਇਸੇ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਲੈਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਉਸਦੀ ਵਜਹ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਤੁਸੀਂ ਇਕ ਨਵਾਂ ਲਫਜ਼ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਜ਼ੁਬਾਨ ਵਿਚੋਂ ਲੈਂਦੇ ਹੋ ਤਾਂ ਇਕਲਾ ਉਹੀ ਲਫਜ਼ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਲਫਜ਼ਾਂ ਦਾ ਇਕ ਪੂਰਾ ਪ੍ਰੀਵਾਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਫਰਜ ਕਰੋ ਇਕ ਲਫਜ ਪੁਰਤਗਾਲੀ ਵਿਚੋਂ ਲੈ ਲਿਆ ਤਾਂ ਪਤਾ ਉਦੋਂ ਲੱਗੇਗਾ ਜਦੋਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਸਾਰਾ ਪ੍ਰੀਵਾਰ ਨਾਲ ਆਏਗਾ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਡੀ ਜ਼ੁਬਾਨ ਦੀ ਮਾਂ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਨਵਾਂ ਸ਼ਬਦ ਲੈਣ ਨਾਲ ਇਹ ਓਪਰਾਪਨ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਵੈਸੇ ਮੈਂ ਇਹ ਚਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਜਿਤਨੇ ਦੇਸੀ ਸ਼ਬਦ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਰੂਪ ਹਨ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸਤਾਰ ਦੇ ਕੇ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰ ਸਕੀਏ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਧਾਉਣੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਹੀ ਉਸਦਾ ਸ੍ਰੋਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਦੂਸਰਾ ਇਹ ਕਿ ਕਿਉਂਕਿ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਸਾਡੇ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਪੱਧਰ ਉਪਰ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਸ਼ਬਦ ਆਉਣਗੇ ਤੇ ਮੈਂ ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਇਸ ਗੱਲ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਨਹੀਂ ਹਾਂ।

ਦੋ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਬਹਿਸ ਛੇੜੀ ਸੀ। ਲੋਕ ਪੈ ਗਏ ਲੱਠ ਲੈ ਕੇ ਮਗਰ ਕਿ ਦੇਖੋ ਜੀ ਇਹ ਪੰਡਤ ਲੋਕ ਨੇ, ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ-ਵਾਧਾ, ਇਹ ਜ਼ੁਬਾਨ ਵਿਗਾੜਦੇ ਨੇ। ਪਰ ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਜ਼ੁਬਾਨ ਨੂੰ ਵਿਗਾੜ ਨਹੀਂ ਰਹੇ। ਇਥੇ ਸ਼ਾਇਦ ਸਾਡੇ ਕਲਚਰ ਵਿਚਲੀ ਅਨਪੜ੍ਹਤਾ ਦਾ ਵੀ ਹੱਥ ਹੈ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਗਲ ਚਲਾਉਣ ਵਿਚ। ਹੁਣ ਦੇਖੋ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਵੰਡ ਹੋਈ ਹੈ ਬੜੀ ਬਦਕਿਸਮਤ ਗੱਲ

ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਇਕ ਸਿਆਸੀ ਰੀਐਲਟੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾ ਦਾ ਸ੍ਰੋਤ ਫਾਰਸੀ ਵੀ ਰਿਹਾ ਪਰ ਹੁਣ ਉਹ ਸ੍ਰੋਤ ਬੰਦ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਲਫਜ਼ ਤਾਂ ਲੈ ਆਉਗੇ ਪਰ ਜਦੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲਫਜ਼ ਆਉਣਗੇ ਤਾਂ ਉਹ ਤੁਹਾਡੇ ਲਈ ਓਪਰੇ ਬਣ ਜਾਣਗੇ। ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਮੈਂ ਇਹ ਕਹਿੰਦਾ ਕਿ ਉਰਦੂ ਫਾਰਸੀ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਸ਼ਬਦ ਲੈ ਲੈਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਮੈਂ ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਜਿਹੜੀ ਸਾਡੀ ਹੁਣ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਹੈ ਇਸ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਵੱਧ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਜਿਥੇ ਜਿਥੇ ਗਏ ਉਥੋਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ੁਬਾਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸ਼ਬਦ ਲੈਂਦੇ ਰਹੇ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਇਤਰਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਕਿ "ਸਪੂਤਨਿਕ" ਸ਼ਬਦ ਸਾਡੀ ਜ਼ੁਬਾਨ ਵਿਚ ਕਿਉਂ ਆ ਗਿਆ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਰਸ਼ੀਅਨ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਸੀ। ਉਹ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਨੇ ਵੀ ਲੈ ਲਿਆ ਸਾਡੀ ਜ਼ੁਬਾਨ ਨੇ ਵੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦ "ਰਾਕਟ" ਹੈ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦਾ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਕੋਈ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚੋਂ ਸ਼ਬਦ ਲੱਭ ਕੇ ਲਿਆਈਏ। ਜੋ ਸ਼ਬਦ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜ਼ੁਬਾਨ ਉਪਰ ਚੜ੍ਹ ਜਾਣ ਉਹ ਲੈ ਲੈਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਸੋ ਇਹ ਇਕ ਅਕਾਦਮਿਕ ਬਹਿਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਜ਼ੁਬਾਨ ਵਿਚ ਫਿਲਾਸਫੀ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਹੈ ਜਾਂ ਇਕਨੋਮਿਕਸ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਡਾ ਮੌਜੂਦਾ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸਾਨੂੰ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਕਰਨੀ ਪਵੇਗੀ।

ਤੁਸੀਂ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਗੱਲ ਦੇਖੋ। ਜਿਵੇਂ ਸ਼ਬਦ "ਵਾਟਰ" ਹੈ ਇਹ ਲੈਟਿਨ, ਗ੍ਰੀਕ ਵਿਚੋਂ ਆਇਆ ਹੈ ਪਰ ਜਿੱਥੇ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਥੇ ਸ਼ਬਦ ਐਕੁਆ ਵਰਤਦੇ ਹਨ। ਸੋ ਕਹਿਣ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਤੁਸੀਂ ਕੰਨਸੈਪਟ ਜਾਂ ਫਾਰਮੂਲੇਸ਼ਨ ਦੀ ਪੱਧਰ ਉਪਰ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜ਼ੁਬਾਨ ਹੋਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਕੋਈ ਵਿਗਾੜਨ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਜ਼ੁਬਾਨ ਦਾ ਔਖਾ ਹੋਣਾ ਤੁਹਾਡੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪੱਧਰ ਨਾਲ ਤਾਅਲੁੱਕ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਸਾਡੀ ਜ਼ੁਬਾਨ ਵਿਚ ਬੜੀ ਸਮਰੱਥਾ ਹੈ ਤੇ ਸਾਡੀ ਜ਼ੁਬਾਨ ਉਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਹੀ ਵਿਕਾਸ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਤੁਸੀਂ ਲੋਕ ਬਾਹਰ ਬੈਠੇ ਹੋ ਤੁਹਾਡੀ ਜ਼ੁਬਾਨ ਇਕ ਹੋਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਿਕਾਸ ਕਰੇਗੀ ਤੇ ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਉਸਦਾ ਵਿਰੋਧ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਅਸੀਂ ਇਸਨੂੰ ਕਹਾਂਗੇ ਕਿ ਇਹ ਕੈਨੇਡੀਅਨ ਪੰਜਾਬੀ ਹੈ ਤੇ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸਾਰੀ ਜ਼ੁਬਾਨ ਨੂੰ ਅਮੀਰ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਜ਼ੁਬਾਨਾਂ ਬਹੁਤ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਵਿਗਾੜ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਰਤਣ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਤੇ ਆਪ ਆਪਣੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਸੁਚੇਤ ਪੱਧਰ ਤੇ ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਔਖੀ ਜ਼ੁਬਾਨ ਨਹੀਂ ਵਰਤਦਾ। ਪਰ ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਲੇਖਕ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਲਫਜ਼ ਚੁਣਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਪਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਇਹ ਲਫਜ਼ ਕਿਉਂ ਵਰਤ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਲਫਜ਼ ਦੀ ਉਥੇ ਲੋੜ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਾਫੀ ਡਿਬੇਟ ਵਾਲਾ ਮਸਲਾ ਹੈ।

ਸਵਾਲ: ਜੋ ਲਿੱਪੀ ਦਾ ਮਸਲਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿਚ ਲਿਖਣੀ ਹੈ, ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਵਿਚ ਜਾਂ ਫਾਰਸੀ ਵਿਚ ਲਿਖਣੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਲੋਕ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਕੀ ਕੋਈ ਇਸ ਮਸਲੇ ਦੇ ਹੱਲ ਹੋਣ ਦੇ ਆਸਾਰ ਨਜ਼ਰ ਆ ਰਹੇ?
ਜਵਾਬ: ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਹੋਣਾ ਨਹੀਂ। ਬੜੀ ਬਦਕਿਸਮਤ ਗੱਲ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਹਿ ਚੁੱਕਾ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹ ਇਕ ਸਿਆਸੀ ਸਚਾਈ ਹੈ। ਦੋ ਦੇਸ਼ ਬਣ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਜਿਤਨੀ ਦੇਰ ਵਿਚਕਾਰ ਲਕੀਰ ਹੈ ਉਤਨੀ ਦੇਰ ਇਹ ਮਸਲਾ ਹੱਲ ਹੋਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਦੋਸਤਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਗੱਲ ਹੁੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਸਕਰਿਪਟ ਨੂੰ ਵਡਿਆਉਣ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਭਾਵੇਂ ਮੈਂ ਆਪ ਇਕ ਖਾਸ ਧਰਮ ਵਿਚੋਂ ਆਇਆ ਹਾਂ ਪਰ ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੀ ਜ਼ੁਬਾਨ ਲਈ ਗੁਰਮੁਖੀ ਸਕਰਿਪਟ ਹੀ ਸੱਭ ਤੋਂ ਢੁੱਕਵੀਂ ਸਕਰਿਪਟ ਹੈ। ਪਰਸ਼ੀਅਨ ਸਕਰਿਪਟ ਸਾਡੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ। ਜੇਕਰ ਲਿਖ ਵੀ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿਚ ਉਚਾਰਣ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਬੜੇ ਭੁਲੇਖੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਖੁਦ ਭਾਵੇਂ ਉਰਦੂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ ਪਰ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਰਦੂ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਪੰਜਾਬੀ ਪੜ੍ਹਦਾ ਹਾਂ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਬੜੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਹਾਲਾਂਕਿ ਉਰਦੂ ਪੜ੍ਹਣ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਸਮੱਸਿਆ ਨਹੀਂ। ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਖਣ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਢੁਕਵੀਂ ਸਕਰਿਪਟ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦੀ। ਮੈਂ ਇਸ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪ ਇਧਰਲੇ ਪਾਸੇ ਦਾ ਹਾਂ। ਪਰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਇਹ ਗੱਲ ਲਿਆਉਣੀ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਕ ਖਾਸ ਕਿਸਮ ਦਾ ਮੁਹਾਣ ਬਣ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਗੁਰਮੁਖੀ ਸਕਰਿਪਟ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸਕਰਿਪਟ ਹੈ ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਹ ਗੱਲ ਹੋਣੀ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦੀ। ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਤੇ ਇਸ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਸੁਚੇਤ ਬੰਦੇ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਇਹੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਪਰਸ਼ਿਅਨ ਸਕਰਿਪਟ ਸਿੱਖੀਏ ਉਹ ਗੁਰਮੁਖੀ ਸਕਰਿਪਟ ਸਿੱਖਣ। ਵੈਸੇ ਐਹੋ ਜਿਹੇ ਯਤਨ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਪਰ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਪੱਧਰ ਉਪਰ ਇਹ ਗੱਲ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਮੈਨੂੰ ਇਹਦੇ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ।

ਸਵਾਲ: ਤੁਹਾਡੀ ਆਪਣੀ ਹੁਣ ਤੱਕ ਇੱਕੋ ਕਿਤਾਬ ਛਪੀ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਤੁਸੀਂ ਇਤਨੀ ਦੇਰ ਤੋਂ ਲਿਖ ਰਹੇ ਹੋ, ਇਸਦਾ ਕੀ ਕਾਰਨ ਹੈ?
ਜਵਾਬ: ਜਦੋਂ ਪਰਚਾ ਨਿਕਲਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਛਪਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਜਾਂ ਕਹਿ ਲਉ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਵਿਹਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਆਰਗੇਨਾਈਜ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਮੈਨੂੰ ਆਪ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋ ਰਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਐਨੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਲਿਖ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜੋ ਕਿ ਕਿਤਾਬ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਆਉਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਹੁਣ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਨਾਲ ਘਾਟਾ ਪਿਆ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਜਿਹੜੀ ਕਿਤਾਬ ਅੱਜ ਤੋਂ ਅੱਠ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਛਪਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ ਜੇ ਉਹ ਹੁਣ ਛਪਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਇਰੈਲੇਵੇਂਟ (ਅਸੰਗਤ) ਹੋਣਗੀਆਂ। ਆਪਣਾ ਕੀਤਾ ਕੰਮ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮੈਂ ਛਾਪ ਸੱਕਿਆ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਮੈਨੂੰ

ਐਡੀਟਰ ਹੋਣ ਦਾ ਤਕਾਜ਼ਾ ਦੇਣਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕ ਕਿਤਾਬ ਛਪਵਾਉਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਕਾਹਲ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਜਿਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਘੌਲ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਹੋਈ ਹੈ ਉਹ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿ ਮੇਰਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਪੂਰਾ ਕੰਮ ਅਸੰਗਤ ਹੋ ਜਾਵੇ ਮੈਂ ਛਾਪਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਾਂਗਾ ਜਿਸ ਕੰਮ ਦਾ ਹੁਣ ਵੀ ਅਰਥ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਦੋਸਤਾਂ ਦੀ ਵੀ ਇਹੀ ਸਲਾਹ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਗਦਰ ਲਹਿਰ ਦੇ ਫੇਲ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਮੂਵਮੈਂਟ ਬਾਕੀ ਨੈਸ਼ਨਲ ਮੂਵਮੈਂਟ ਨੂੰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਕਿਵੇਂ ਅਸਰ ਕਰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ ਚਾਹੇ ਉਹ ਬਬਰ ਆਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਕੋਮਨਿਸਟ ਲਹਿਰ ਹੋਵੇ। ਇਸੇ ਵਿਸ਼ੇ ਉਪਰ ਮੈਂ ਕਾਫੀ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਹ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਪਹਿਲਾ ਬੰਦਾ ਸੀ, ਖਰੜਾ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਹੈ ਪਿਛਲੇ ਦੋ ਦਹਾਕਿਆਂ ਤੋਂ ਪਰ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਛਾਪ ਸਕਿਆ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਹੋਰ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਹਿਸਟਰੀ ਦੇ ਉਹੀ ਸ੍ਰੋਤ ਵਰਤ ਲਏ। ਸੋ ਮੇਰੀ ਘੌਲ ਨੇ ਹੀ ਮੇਰਾ ਨੁਕਸਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਮੈਂ ਘੌਲੀ ਬੰਦਾ ਹਾਂ, ਉਹੀ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਜੋ ਮੇਰਾ ਕਰਨ ਨੂੰ ਜੀਅ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਚੰਗਾ ਸਿਰੜ ਹੈ। ਸਿਰਜਣਾ ਵੀ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਨਿਕਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਸਵਾਲ: ਕਰੀਏਟਿਵ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਲਿਖਣ ਦੇ ਪਰਾਸਿਸ ਬਾਰੇ ਤਾਂ ਪੜ੍ਹਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਾਂ ਪਰ ਜਿਹੜੇ ਆਲੋਚਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਉਹ ਕਿਸ ਪਰਾਸਿਸ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘ ਕੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ? ਕੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਫੀਲੀਂਗ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਬਾਹਰਲੇ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਦੇ ਹਨ?

ਜਵਾਬ: ਆਲੋਚਕ ਵੀ ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਲੇਖਕ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਲੇਖਕ ਨੇ ਚੋਣ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੇ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਣੀ ਹੈ, ਕਹਾਣੀ ਜਾਂ ਨਾਟਕ ਲਿਖਣਾ ਹੈ ਆਪਣੀ ਰੁਚੀ ਮੁਤਾਬਕ ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਆਲੋਚਕ ਵੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਉਹ ਇਮਾਨਦਾਰ ਹੈ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਿਹੜੀ ਗੱਲ ਉਪਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਆਥੋਰਟੀ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਅਜਿਹੇ ਆਲੋਚਕ ਵੀ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਤੁਸੀਂ ਜੋ ਮਰਜ਼ੀ ਲਿਖਾ ਲਉ ਪਰ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ ਕਿ ਮੇਰੀ ਲਈ ਇਹ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਆਲੋਚਕ ਦੀ ਗੱਲ ਐਨੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦੀ ਪਰ ਹੁਣ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਦੀਆਂ ਅਕਾਦਮਿਕ ਲੋੜਾਂ ਹਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋੜਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਆਲੋਚਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਤਿੰਨ ਦਹਾਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ਆਲੋਚਨਾ ਨਿਰੋਲ ਸ਼ੌਕ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉਪਰ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਮੋਟੇ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਵਿਚ ਖੇਤਰ ਵੰਡੇ ਹੋਏ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਮੈਨੂੰ ਕਹੇਗਾ ਕਿ ਮੈਂ ਫਿਕਸ਼ਨ ਬਾਰੇ ਆਲੋਚਨਾ ਲਿਖਾਂਗਾ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਚਾ ਕੱਢਣ ਕਰਕੇ ਮੈਨੂੰ ਅਖਬਾਰਾਂ ਵਗੈਰਾ ਵਾਸਤੇ ਰਿਵੀਊ ਵੀ ਲਿਖਣੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਆਪਣੀ ਲੋੜ ਵਜੋਂ ਵੀ ਲਿਖ ਦੇਈਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਵਧੀਆ ਹੈ ਜਾਂ ਇਹ ਲੇਖਕ ਚਰਚਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ ਆਦਿ। ਸੋ ਵੱਖ ਵੱਖ ਹਾਲਾਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮਸਲਨ ਜਦੋਂ ਅਜਮੇਰ ਔਲਖ ਦੇ ਨਾਟਕ ਆਏ ਹਨ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਤੇ ਕਦੀ ਕਵਿਤਾ ਉਪਰ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਪਰ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਮੈਂ ਫਿਕਸ਼ਨ ਉਪਰ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ।

ਸਵਾਲ: ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਲੇਖਕਾਂ/ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੂੰ ਮਾਨ ਸਨਮਾਣ ਤਾਂ ਜਾਂ ਹੋਰ ਨੌਕਰੀਆਂ ਆਦਿ ਦੇ ਫਾਇਦੇ ਆਦਿ ਤਾਂ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਇਕ ਲੇਖਕ ਪੰਜਾਬੀ ਰਚਨਾ ਜਾਂ ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਸਿਰੋਂ ਆਪਣੀ ਰੋਟੀ ਰੋਜ਼ੀ ਤੋਰ ਸਕੇ, ਇਹ ਗੱਲ ਅਜੇ ਕਿਤਨੀ ਕੁ ਦੂਰ ਜਾਪਦੀ ਹੈ?

ਜਵਾਬ: ਅਜੇ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਵਿਕਣ ਦਾ ਕਲਚਰ ਵਿਕਸਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਜਿਸਨੂੰ ਲਿਟਰੇਰੀ ਕਲਚਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਕਾਰਨ ਕੁੱਝ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਲੋਕ ਜੋ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਵੀ ਰਖਦੇ ਹਨ ਕਿਤਾਬਾਂ ਖਰੀਦਣ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਰਖਦੇ। ਇਸ ਲਈ ਅਜੇ ਬਹੁਤ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਪਿਆ ਹੈ। ਸਟੇਟ ਵੀ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵੀ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਲਿਟਰਰੇਰੀ ਕਲਚਰ ਪੈਦਾ ਹੋਵੇ। ਪਰ ਇਹ ਗੱਲ ਅਜੇ ਕਾਫੀ ਦੂਰ ਹੈ।

ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਸਿਰਜਣਾ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਕਾਫੀ ਆਰਥਿਕ ਬੋਝ ਝੱਲਿਆ ਹੈ। ਕੋਈ ਕੰਮ ਵੀ ਬੰਦਾ ਬਿਨਾਂ ਲਾਭ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਮੇਰਾ ਇਹ ਮੱਤ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਜੋ ਕੰਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਉਹ ਇਕ ਚੰਗਾ ਕੰਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਤੇ ਮੈਂ ਇਸ ਕੰਮ ਦੇ ਯੋਗ ਹਾਂ। ਲਾਭ ਹਾਨ ਨਿਰੋਲ ਪੈਸਿਆਂ ਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਜੇਕਰ ਮੈਂ ਸਿਰਜਣਾਂ ਵਿਚ ਪੈਸੇ ਪਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਕਿਸੇ ਉਪਰ ਗਿਲ੍ਹਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਇਹ ਮੇਰੀ ਲੋੜ ਸੀ, ਮੇਰੀ ਇਨਵੈਸਟਮੈਂਟ ਸੀ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿਰਜਣਾ ਦੇ ਪੰਨਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਪਿਛਲੇ ਦੋ ਦਹਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਉਹੀ ਗੱਲ ਹੋਈ ਹੈ ਜਿਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਗਲਬਾਤ ਅਸੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਹੋਵੇ । ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਹੈ ਕਿ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਸਮਰਥ ਲੇਖਕ ਜੋ ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਥਿੜਕਣ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਸਕਦੇ ਸੀ ਸ਼ਾਇਦ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਹੋਏ। ਕਈ ਨਵੇਂ ਲੇਖਕ ਸਿਰਜਣਾ ਦੇ ਪੰਨਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਉਭਰੇ ਹਨ ਤੇ ਸਿਰਜਣਾ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਲੇਖਕ ਸਿਰਜਣਾ ਵਿਚ ਛਪਦਾ ਹੈ ਉਸਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਚੰਗੇ ਲੇਖਕ ਜਿਵੇਂ ਔਲਖ, ਵਰਿਆਮ ਸੰਧੂ ਜੋ ਲੋਕ ਪ੍ਰਵਾਨ ਹੋਏ ਹਨ ਤਾਂ ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਉਸ ਵਿਚ ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਵੀ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਪਰੋਜੈਕਸ਼ਨ ਵਿਚ। ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹ ਮੇਰਾ ਰੀਵਾਰਡ (ਇਨਾਮ) ਹੈ ਤੇ ਸਿਰਜਣਾ ਦੇ ਐਡੀਟਰ ਵਜੋਂ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਆਦਰ ਮਾਣ ਮਿਲਿਆ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਪਰਲੇ ਸਿਰੇ ਬੈਠੇ ਹੋ ਤੇ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਸਾਂਝ ਦਾ ਕਾਰਨ ਵੀ ਸਿਰਜਣਾ ਹੀ ਹੈ। ਸੋ ਮੇਰਾ ਕਹਿਣ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਪਰਚਾ ਕੱਢਣ ਪਿੱਛੇ ਮੇਰਾ ਪੈਸੇ ਦਾ ਕੋਈ ਲਾਹਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਮਾਣ ਤਾਣ ਮਿਲਿਆ ਹੈ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਮਿਲਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਪਰਚਾ ਕੱਢਦਾ ਹਾਂ।